НОХЧИЙН РЕСПУБЛИКИН ДЕШАРАН А, IИЛМАНАН А МИНИСТЕРСТВО
НАЖИН-ЮЬРТАН К1ОШТАН
БЕНОЙ-ВЕДАНАРА ЙУКЪАРАДЕШАРАН ИШКОЛА

ТЕЛЛИНА
МЦ куьйгалхо
______ Эльсанова П. А.
Протокол №1
«27» ____08____ 2022 ш.

БАРТБИНА
Зам.дир.по УВР
______ Эльсанов А.Б.
«27» ____08____ 2022 ш.

Нохчийн мотт а, литература а
1аморан низамехула мах хадоран г1ирсийн фонд (МХГ1Ф)
5-6 классаш

Х1оттийнарг: Эльсанова П.А.,
нохчийн меттан, литературин хьехархо.

2022 шо

Дешархойн барта жоьпийн а, йозанан талламан белхийн а маххадоран барамаш

5–11 классийн дешархойн барта жоьпийн маххадор

Дешархойн барта жоьпийн маххадоран критереш:

1) дуьззана а, нийса а жоп далар;
2) Iамийнчух кхетаран тIегIа;
3) меттан говзалла.

«5» дуьллу:

Iамийна материал, кхета а кхеташ, йуьззана схьайийцахь; материалах, шен масалш а далош, пайдаэца хаахь; нохчийн литературин меттан норманаш лар а йеш, шен ойланаш хьалха-тIаьхьа нийса а, вовшашца йозуш а йийца хаахь.

«4» дуьллу:

Iамийна материал, кхета а кхеташ, йуьззана схьайийцахь; материалах, шен масалш а далош пайдаоьцучу хенахь цхьа-ши гIалат далийтахь, йуха ша уьш нис а деш; нохчийн литературин меттан норманаш лар а йеш, шен ойланаш хьалха-тIаьхьа нийса а, вовшашца йозуш а йуьйцучу хенахь ши-кхо кхачамбацар хилахь.

«3» дуьллу:

Iамийна материал, гIалаташ дохуш, йуьззана схьа ца йийцахь; материалах пайдаоьцучу хенахь шен масалш ца даладахь; нохчийн литературин меттан норманаш лар а ца йеш, шен ойланаш, хьалха-тIаьхьалла гал а йоккхуш, йуьйцуш хилахь.

«2» дуьллу:

Iамийнчу материалан коьрта чулацам ца хаахь; материалах пайдаэца ца хаахь; нохчийн литературин меттан норманаш лар а ца йеш, шен ойланаш, хьалха-тIаьхьалла гал а йоккхуш, вовшашца йозуш а йоцуш, йуьйцуш хилахь.

«1» ца дуьллу.

Дешархочун балха тIехь гIалат лара деза, барта луш долу жоп муьлхха а бакъо талхош хилахь.

Дешархочун балхана «5», «4», «3» дуьллу, нагахь санна урокан йохаллехь, барта жоьпаш луш дакъа а лаьцнехь, цуьнан белхан таллам бича, бакъонех пайдаэца а хиънехь.

5 – 11 классийн дешархойн йозанан талламан белхийн маххадор

I. Талламан болх (диктант)

1. **Дешаран шарахь 5–11 классашкахь талламан диктантан барам**

5 класс – 80–90 дош

6 класс – 90–105 дош

7 класс – 105–120 дош

8 класс – 120–135 дош

9 класс – 135–150 дош

10 класс – 150–160 дош

11 класс – 160–170 дош

(Дешнаш дагардеш, гIуллакхан къамелан дакъош а лору).

2. **Талламан диктантан маххадор**

«5» – 0/0, 0/1, 1/0 сов гIалат (орфографически а, пунктуационни а) дацахь;

«4» – 2/2, 1/3, 0/4, 3/0, 3/1 сов гIалат дацахь;

«3» – 4/4, 3/5, 2/7, 5/4, 6/3 сов гIалат дацахь;

«2» – 4/4, 3/5, 2/7, 5/4, 6/3 сов гIалат делахь.

Дешархочун талламан балха тIехь гIалат лара деза, муьлхха а нийсайаздаран а, пунктуацин а бакъо талхош, диктант йазйале оццу классехь йа цул лахарчу классашкахь Iамийнчух иза хилахь. Нагахь санна талламан диктантехь 5 нисдар (нийса цайаздинарг нийсачуьнца хийцина) хилахь, оценка цхьана баллана лахйо, иштта «5» ца дуьллу, диктантехь 3 йа цул сов нисдар хилча.

Оценка йуьллуш, ца лоруш дуьту:

– тилкхаздаьлла гIалат (описка), масала, *белхало* хила дезачохь *белхано* йаздинехь, *Iуьйре* хила дезачохь *Iуьйле* йаздинехь;

– къовсамечу меттигашкахь чолхечу дешнийн нийсайаздар, масала: *пайдаэцар – пайда эцар, нийсайаздар – нийса йаздар, гIодар – гIо дар;*

– дешнашкахь дифтонгаш йазйар: *къега – къиэга, терса – тиэрса, оза – уоза, йеха – йиэха,* и. д. кх. а;

– цIердешан къовсаме йаздар: *дарц – дарцан – дорцан; мох – мохо – махо,* и. д. кх. а.

Даккхий гIалаташ лору:

– хьалха Iамийна а, йозанехь алсам пайдаоьцуш а йолу нийсайаздаран, пунктуацин бакъонаш талхош долу гIалаташ;

– мукъазчу элпашна йуккъе йаздеш долу къасторан хьаьркаш, масала: *хIаллакъхилла, (хIаллакьхилла), меттахьхьайра (меттахъхьайра);*

– ихначу хенан хандешнийн йаздар, масала: *бохара (бохура), моьттара (моьттура);*

– цIердешнийн хIокху кепара йаздар: *дечган (дечиган), аьчган (эчиган);*

– цIердешнаш а, билгалдешнаш а йацйинчу кепехь йаздар, масала: *гIулкх (гIуллакх), гIилкх (гIиллакх), дикниг (диканиг).*

Цхьана бакъонна даьккхина хьалхара кхо гIалат цхьа гIалат лору, цу тайпана кхин дIа долу гIалат лоруш ду.

Диктантах а, тIедахкарех а (фонетикин, лексикин, нийсайаздаран, грамматикин, пунктуацин) лаьттачу талламан белхашкахь **ши оценка** йуьллу (диктантана а, тIедилларна а).

ТIедахкарийн маххадоран барамаш

«5» – массо а тIедиллар нийса кхочушдина;

«4» – тIедахкарийн ¾ дакъа нийса кхочушдина;

«3» – болх эханал кIезиг кхочуш ца бина;

«2» – болх кхочуш ца бина йа эханал кIезиг кхочушбина.

Билгалдаккхар:

ТIедиллар кхочушдарехь даьхна нийсайаздаран а, пунктуацин а гIалаташ, диктантан мах хадош, лору.

I. Талламан болх (дешнийн диктант)

1. Дешаран шарахь 5–11 классашкахь талламан дешнийн диктантан барам

5 класс – 10–15 дош

6 класс – 15–20 дош

7 класс – 20–25 дош

8 класс – 25–30 дош

9 класс – 30–35 дош

10 класс – 35–38 дош

11 класс – 38–40 дош

2. Талламан дешнийн диктантан маххадор

«5» – гIалаташ ца даьхна;

«4» – 1–2 гIалат;

«3» – 3–4 гIалат;

«2» – 5 йа цул сов гIалат.

Талламан болх (диктант) кхочушбайтарехь хьехархочо пайдаоьцу некъаш

1. Диктантан текст шен чулацамехь дешархой кхеташ а, хIинцалерчу литературин меттан лехамашца йуьззана нийса йогIуш а хила йеза.

2. Диктантан дерриге а дешнаш дешархошна кхеташ хила деза. КIезиг лелош а, девзаш доцу а дешнаш довзуьйту.

3. Диктантан текстехь хала дешнаш хилахь, и дешнаш йозанан уьн тIе дIайаздо.

4. Текст хьехархочо дIайешар литературин меттан норманашца нийса а, муха йаздан деза дешархошна дIа ца хоуьйтучу кепара а хила деза. Масала, *кIайн, халкъан* бохучу дешнашкахь, литературин меттан нийсааларан норманашца цхьаьнадогIуш, чаккхенгара ***н*** ца олу, ткъа *тайниг, девзиг* дешнашкахь **к**-ний, **г**-ний хьалхахь долу ***и*** элп, ***а*** долуш санна, олу.

Ненан меттан йозанан белхийн маххадоран чIагIбина барамаш лелоро гIо дан декхар ду ненан мотт хьехаран говзалла лакхайаккхарна а, Iаморан а, талларан а кепехь болчу йозанан белхийн лехамаш цхьанакепара хилийтарна а.

ХIора дешаран шо долалуш, хьалхарчу чийрикехь талламан белхан (диктантан) текстехь дешнийн дукхалла дIадахана дешаран шо чекхдолуш хиллачу талламан белхан дешнийн барамехь маго йеза.

Сочиненин а, изложенин а маххадор

Сочинени а, изложени а йазйар дешархойн дозуш долу къамел кхиоран коьрта кепаш йу.

5–11-чуй классашкахь сочинени, изложени йазйар дIахьо, «Дозуш долу къамел карадерзор» программин декъан лехамашца догIуш.

Сочинени а, изложени а йазйарехь толлу:

– билгалйина тема схьайелла хаар;

– темица а, хьесапца а догIуш, меттан гIирсех пайдаэца хаар;

– меттан барам а, нийсайаздаран бакъонаш а ларйар.

Сочиненин а, изложенин а чулацаман мах хадош, тидаме оьцу хIара критереш:

– болх темица богIуш хилар;

– тема кхачо йоллуш схьайеллар;

– чулацаман хиламийн рогIалла нийса хилар;

– меттан исбаьхьаллин гIирсех пайдаэцар;

– къамелан говзалла.

Нийсайаздаран мах хадабо, дешархочо даьхначу нийсайаздаран, пунктуацин, грамматикин гIалаташка хьаьжжана. Изложенин текст йозуш а,

дешархой шех кхеташ а, кхетош-кхиоран, Іаморан маьІна долуш а хила йеза. Изложенина хаьржина текст хьехархочо шозза йоьшу.

5–11 классашкахь изложенин текстан барам

Ма-йарра изложени

5 класс – 90–129 дош
6 класс – 130–169 дош
7 класс – 170–209 дош
8 класс – 210–249 дош
9 класс – 250–299 дош
10 класс – 300–349 дош
11 класс – 350–400 дош

Йаційина изложени

5 класс – 95–134 дош
6 класс – 135–179 дош
7 класс – 180–229 дош
8 класс – 230–269 дош
9 класс – 270–309 дош
10 класс – 310–359 дош
11 класс – 360–410 дош

10–11-чуй классашкахь йазйечу сочиненин текстан барам

5 класс – 60 дашал сов;
6 класс – 80 дашал сов;
7 класс – 120 дашал сов;
8 класс – 160 дашал сов;
9 класс – 220 дашал сов;
10 класс – 280 дашал сов;
11 класс – 360 дашал сов.

Сочиненин а, изложенин а махкадоран барамаш

Сочиненина а, изложенина а ши оценка йуьллу: хьалхарниг – чулацамна, шолгІаниг – нийсайаздарна.

«5» дуьллу:

– нагахь текст хьалха-тІаьхьа нийса а, йуьззана а, цуьнан идейни чулацамах нийса кхетош а, гІалаташ доцуш а, галдаьккхина хІума доцуш а йийцинехь; белхан чулацамехь цхьаннал сов кхачамбацар а, дешнаш харжарехь йа предложенеш хІитторехь шиннал сов къамелан кхачамбацар а дацахь;

– шиннал сов нийсайаздаран йа шиннал сов пунктуацин, йа шиннал сов грамматикин гӀалат дацахь.

«4» дуьллу:

– нагахь идейни чулацам нийса а бийцинехь, дуьйцучу гӀуллакхийн йерриг коьрта меттигаш хьалха-тӀаьхьа хила оьшучу кепара а йийцинехь; белхан чулацамехь шиннал сов кхачамбацар а, дешнаш харжарехь йа предложенеш хӀитторехь деаннал сов къамелан кхачамбацар а дацахь;

– кхааннал сов нийсайаздаран, шиннал сов пунктуацин а, йа шиннал сов нийсайаздаран, кхааннал сов пунктуацин а, йа цхьаннал сов нийсайаздаран, цхьаннал сов пунктуацин, кхааннал сов грамматикин а гӀалат дацахь.

«3» дуьллу:

– чулацам коьртачу декъана нийса а бийцинехь, бакъдерш гайтарехь цхьаъ-шиъ нийса йоцу меттиг а йелахь, хьалха-тӀаьхьа гӀуллакхаш дийцарехь ладам боццу ледарлонаш а йовлийтинехь; белхан чулацамехь деаннал сов кхачамбацар а, дешнаш харжарехь йа предложенеш хӀитторехь пхеаннал сов къамелан кхачамбацар а дацахь;

– пхеаннал сов нийсайаздаран, деаннал сов пунктуацин а, йа деаннал сов нийсайаздаран, пхеаннал сов пунктуацин а, йа шиннал сов нийсайаздаран, шиннал сов пунктуацин, деаннал сов грамматикин а гӀалат дацахь.

«2» дуьллу:

– чулацам темица цхьаьнабогӀуш бацахь, дуьйцучу гӀуллакхийн хьалха-тӀаьхьалла галйаьккхинехь, меттан хьал къен делахь, текстан стилан цхьаалла галйаьккхинехь; белхан чулацамехь деаннал сов кхачамбацар а, дешнаш харжарехь йа предложенеш хӀитторехь пхеаннал сов къамелан кхачамбацар а делахь;

– пхеаннал сов нийсайаздаран, деаннал сов пунктуацин а, йа деаннал сов нийсайаздаран, пхеаннал сов пунктуацин а, йа шиннал сов нийсайаздаран, шиннал сов пунктуацин, деаннал сов грамматикин а гӀалат делахь.

Тестийн махxадор

«5» дуьллу, нагахь дерриг а хаттаршна 90% – 100% нийса жоьпаш деллехь;
«4» дуьллу, нагахь дерриг а хаттаршна 80% нийса жоьпаш деллехь;
«3» дуьллу, нагахь дерриг а хаттаршна 50% – 70% нийса жоьпаш деллехь;
«2» дуьллу, нагахь дерриг а хаттаршна 50% лахара нийса жоьпаш деллехь.

Тетрадаш тӀехь гӀалаташ билгалдахар

Белхаш толлу цӀен шекъа долчу ручкица.

Хьехархочо 5–9-чуй классашкахь белхан а, талламан белхан а тетрадаш тӀехь гӀалаташ, (нийсайаздаран, пунктуацин, грамматикин), нис а дой, цӀечу сизал дехьа билгалдоху билгалонийн хьаьркашца. Ткъа кхоллараллин белхашкахь, цул сов, къамелан, маьӀнин, фактийн гӀалаташ (оьшучохь нис а деш), тулгӀенан сиз хьокхий, цӀечу сизал дехьа билгалдоху билгалонийн хьаьркашца.

10–11-чуй классашкахь гӀалаташ (нийсайаздаран, пунктуацин, грамматикин), буха ши сиз а хьокхий, нис а ца деш, цӀечу сизал дехьа билгалдоху билгалонийн хьаьркашца. Ткъа кхоллараллин белхашкахь, цул сов, къамелан, маьӀнин, фактийн гӀалаташ (оьшучохь нис а деш), тулгӀенан сиз хьокхий, цӀечу сизал дехьа билгалдоху билгалонийн хьаьркашца.

ГӀалаташ билгалдоху хӀокху билгалонийн хьаьркашца:

I – нийсайаздаран гӀалат;

V – пунктуацин гӀалат;

Г – грамматикин гӀалат;

Къ – къамелан гӀалат;

М – маьӀнин гӀалат;

Ф – фактийн гӀалат.

ГӀалаташ тӀехь болх бар

ГӀалаташ тӀехь болх кхочушбо талламан йа кхоллараллин белхаш теллинчул тӀаьхьа.

Дешархоша гӀалаташ тӀехь болх бо хьехархочун гӀоьнца. ГӀалат даьккхина меттиг сиз хьакхарца билгал а йоккхий, дешнаш йа предложенеш нийса дӀайазйо. ХӀора гӀалат даьккхинчу бакъонна масех масал а дӀайаздан деза.

<table>
<tr><th colspan="3">5 класс
Нохчийн мотт</th></tr>
<tr><td>Карладак кхар</td><td>Талламан диктант</td><td>«Шеран заманаш»
Аьхке уггаре а хаза хан. Бераш хьуьнах оьху. Луьйчу. Майданахь ловзу. Къеггина кхетта малх хуьлу. Ирча йу ткъа Дешин духар дуьйхина гуьйре? Можачу г1аша биллина куз дитташна к1елахь 1уьллу. Мел хаза йу гуьйренан беш! Меллаша оьгу можа г1аш лаьтта. Царна хала ду диттех д1акъаста. Ткъа дитташа йахь ца йала ца хоуьйту шайна хала дуй. Уьш меллаша доьлху… Ткъа 1а ирча ду 1а?! Хьийза а хьийзаш, хелха а дуьйлуш. Оьгу лайн чимаш

Б1аьсте а йац х1умма а оьшуш! 1а чекхдаллалц са ца тохалуш, хьалакъеда къона буц, кегий г1аш.

Грамматически т1едахкарш.
1.) 3-чу абзацера схьаязде:
1-ра вариант-ц1ердешнаш.2-г1а вариант- билгалдешнаш.
2.) К1ел сиз хьаькхначу дешнийн дожарш билгалде.</td></tr>
<tr><td>Предложенин коьрта а, коьртаза а межаш</td><td>Талламан диктант</td><td>«Зайнди»
Аьхкенан юккъера бутт т1екхечира. Цу баттахь къаьсттина денош довха дог1ура. Еарин дийнахь сахуьлуш г1аьттина Бисолта мангал хьакха вахара. Цу дийнахь луларчу юьртахь базар яра. Кхо герга даьтта а эцна, Аруха цу базара яха елира. Цо ша базар яхале дуккха а г1уллакхаш дехкира Зайндина т1е….
Бода къовлалуш, еана ц1а кхечира Аруха. Цунна шайн кертахь хилла къаьхьа де гира. Д1асахьежарх, мохь тохарх, Зайнди-м ца каравора…
Бисолтий, Арухий дукха хан ялале, шаьшшинна суьйренан х1ума а йиъна, охьадижира. И шиъ башха Зайнди лаха сингаттам болуш а дацара.
(83 дош. Бадуев С.)
Грамматически т1едиллар.
Синтаксически таллам бе.
1-ра вариант-1-ра предл.2-г1а вариант-2-г1а предл</td></tr>
<tr><td>Предложенин тайпанаш</td><td>Сочинени</td><td>«Гуьйре»</td></tr>
<tr><td>Йаьржина а, йаржаза а</td><td>Изложе</td><td>Къинхетам</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td>предложенеш</td><td>ни</td><td>План
1. Къинхетам бохург х1ун ду?
2. Муха хила веха къинхетаме стаг?
3. Делан къинхетам

Къинхетам-иза адаман коьрта амал йу. Кхечу адамна йа садолчу х1уманна г1ело хилча халахеташ, дог лазар ду иза.
Къинхетаме стаг иштта хуьлу: воккханиг жимачуьнца, жиманиг воккхачуьнца к1еда-мерза волуш, зударий а, заь1ап нах а лоруш. Хьолада мискачуьнца хила веза къинхетаме. Вайн къоман д1атесна буобераш а, баккхийн нах а ца хуьлу. Иза вай къинхетаме хилар ду. Иштта къинхетам гучуболу хьан оьздачу маттаца а, комаьршаллица а.
Дала къинхетам бо ша мел кхоьллинчу х1уманах: адамах а, 1аламах а. Дала дог1а а доуьйтий, лаьттах хьаладовлу дитташ, бецаш, коьллаш, стоьмаш. Дала къинхетам беш, адамна делла б1аьрса, лерса, баккха ког, кховдо куьг, ойлайан хьекъал. Ишшта цо вайна делла даа рицкъа а. Дагардина ца валлал дукха ду Дала вайна дина диканаш а, вайх бина къинхетам а.</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>Синтаксис пунктуаци</td><td>Талламан диктант</td><td>«1а»
1а 1аламехь уггар шийла хан ю. Муха хуур ду, 1а доьлча?
Халкъо олуш ду: «Малх ц1а кхаьчча, 1а дулу». Иза нийса ду. Де уггар дацделла хан хуьлу иза. Цул т1аьхьа дог1у масех де кхин хийца ца луш лаьтта. И денош д1адевлча, де дахдала долало. 1аьнан уггар шийла цхьа мур хуьлу. Цунах чилла олу. Чилла юлу 1а доьлла ткъа де д1адаьлча. Иза шовзткъа дийнахь-бусий лаьтта.
Чиллахь, г1айба санна, т1е ло а диллина, массо генаш лаьтта х1уьттуш букардахна хуьлу дитташ, коьллаш. 1аьнан хьун, хьежа ца к1ордош, исбаьхьа хаза хуьлу. Х1аваъ ц1ена саде1а атта долуш.
(94 дош. Хь.Хасаев. «1аьнан чиллахь.»)</td></tr>
</table>

		Грамматически т1едахкарш. 1.) *Билгалдаха деха мукъа аьзнаш.*(Кеп. Шийла) 2.) *Схьаязде*: 1-ра вариант-*мукъаза шалха ши элп ул-уллохь лаьттташ долу дешнаш.* 2-г1а вариант -*шала мукъаза элпаш шайца долу дешнаш.*
Фонетика, графика, орфогра-фи	**Изложе-ни**	**Изложени** **«Оьзда мотт»** **Хьесап:** **1.Дайн орамашкара дуьйна схьадог1уш х1ун г1иллакх ду вайн?** **2.Далла а,нахана а гергахь деза-сийлахь х1ун леран ду?** **3.Оьзда мотт бийца стаг маца 1ама веза?** Дайн орамашкара дуьйна схьадог1уш цхьа г1иллакх ду нохчийн – стаг верг а, стаг воцург а шен дашца къастош. Цигара схьадаьлла ду «Хьайн багах схьадалазчу дешан эла ву хьо, багах схьадаьллачу дешан лай ву хьо» боху кица. Нахалахь айхьа мел аьллачу дашах жоьпалла ву бохург ду и. Далла а, нахана гергахь деза, сийлахь ду адамо шен меттан доладар я багах схьа мел долучу дешан оьздангалла ларъяр. Ткъа и мотт харц а, шалхонца а лебар, адамна бала хин болчу кепара бийцар даккхийчу къинойх, зуламечу лазарех ду. Дош хила тарло г1ийлачун, мискачун, дархочун дог-ойла хьостуш к1еда, мерза, аьхна, довха а, я г1ийлачунна хьовха, поп санна волчу къонахчунна а луьра а, къиза а. Меттан хазалла а, меттан говзалла а гучуяккхар магийна ду вайнехан 1едалехь. Далла 1ибадат деш, йо1е безам балхош, адамашна юкъахь лелла дов дерзош, ч1ирхошна юкъахь масла1ат деш, да-нана хьостуш. Оьзда мотт бийца стаг шен бераллехь дуьйна 1ама веза, баккхийчаьрга ла а дуг1уш, цьргара масал оьцуш. Хала делахь а, иза дахарехь ца хилча йиш йоцу уггаре а коьртаниг ду. Оьзда мотт адамийн юкъаметтиган дакъа хилла ца 1а, иза вайх х1ораннан сица, кхетамца хила дог1у жовх1ар ду. Цо г1о до оьзда боцчу нехан лаамна к1ел ца воьдуш, цунах ларвала а, шен дахаран новкъахь ц1ена чекхвала а.
Фонетика,	**Сочинени**	**«Сан хьоме нана»**

графика, орфогра-фи		
Фразеоло-гизмаш	**Изложе-ни**	**«Хьоза** Талла вахана ,беша юккъехула схьавог1уш вара со. Суна хьалха дедда доьдуш ж1аьла дара . Ц1еххьана шен болар лаг1дина ,теба дуьйлира иза,шена хьалха цхьа олхазар долуш санна.Бешан йохалла д1асахьаьжча,з1акаран уллеш можа а йолуш, коьрта т1ехь месала пелагаш а долуш, жима хьоза гира суна.Бена чуьра охьадоьжнера иза (мохо ч1ог1а лестадора бешара дитташ),меттах ца хьовш хиина 1ара иза,х1етта девлла дог1у т1емаш,г1ор доцуш, даржа а дина. Сан ж1аьла жим –жимма доьдуш гергадахара цунна, ц1еххьана уллорчу дитташ т1ера цунна хьалха охьадуьйжира, некха т1ера пелагаш 1аьржа а долуш долухьоза-бага г1аттийна цергаш гуш 1ечу ж1аьлина,хьалха дусаделла буьрса хьерадаьлча санна ,цкъа , шозза д1ай-схьай иккхира иза. Шен к1орнина хьалха иккхина иза к1елхьараяккхаг1ертара иза. Амма цуьнан жима дег1 кхерамах хебнера дог детталора, аз а лаг1деллера,дала дан хьийзара хьоза,шен дег1 а,са а ца кхоадора цо. Мел доккха ,инзаре хета дезара цуьнна ж1аьла!Амма х1етте ашен лекхачу, кхерамехь доцчу диттан гона т1ехь ца 1ийра иза. **План** 1Беша юккъехула схьавог1уш. 2.Ж1аьлин теба долар
Дешан х1оттам	**Талламан диктант**	**«Жа дажош»** Кест-кеста вовшашна уллохь нислора жа дажош волу Ибрах1иммий, бажа бажош волу Ханпаший. Ханпашина цхьац ца тайпа хьехамаш бора воккхачу стага. Цо цунна дуьйцура май раллех а, доьналлех а, стогаллех а лаьцна. Ханпашас боккхачу безамца ладуг1ура воккхачу стага дуьйцучуьнга. Дуьххьал д1а Ханпаша зерхьама, Ибрах1има элира: - Ва, Паша, нехан бежнаш дажош лелар эхь ду ца аьлла хьоьга цхьаммо а? - Эхь хьаха ду нахе сискал йоьхуш лелча, - сихха жоп делира Ханпашас. -Кхул тоьлаш болх бацара хьуна кхузахь? - Сунна нефтекачке балха ваха лаьара, амма со д1а ца оьцу, жима ву бохуш. (91 дош)

		Грамматически т1едиллар. 1.*2-чу предл.бе синтаксически къастам.* 2.*Цхьанатайпанарчу меженашна буха сиз хьакха.* *3.Карае чолхе предл. амма хуттургаца. Грамм.баххаш билгалбаха* *4.Т1едерзар билгалдаккха.* *5. Автор дешнаш билгалдаха.* *6.Диалог юххе Д дилла.*
Ц1ердош (юкъара кхетам)	**Изложе-ни**	**«Ден весет»** Цхьана стеган ворх1 к1ант хилла. Мацца а, шех лен цамгар кхетча, дас, кхайкхина и ворх1е к1ант те1 а валийна, цаьрга аьлла: -Ворх1е а, ваха а г1ой, цхьацца сара а бохьуш чувола, аса, со валале, цхьа весет дийр ду шуьга! Цхьацца сара бохьуш, чу а веана, ворх1е а дена хьалха д1ах1оьттина. Дас аьлла: «И ворх1е а сара вовшах а тохий, т1ийриг а хьарчаяй, цхьа ц1ов бе». Шайга аьлларг дина к1енташа. Дас воккхахволчу к1анте аьлла: -Схьаэцал, к1ант, уьш кагдан хьажал. Цу серах дина девзиг, гоьла т1е а те1ош, кагдан г1ертарх, ца кагделла к1анте. Цуьнга санна, вухку вежаршка а аьлла дас. Цаьрга а цхьаьнгге а ца кагделла девзиг. Т1аккха дас аьлла: - И хора сара къаста а бай, ша-ша а баккхий, хьовсал, шайга уьш кеглой. Цо ма-аллара, серий ша-ша даьхна, кегдина. Дас т1аккха шен к1енташка аьлла: -Хьовсал, сан к1ентий. И аша цхьаьна вовшахтоьхна ворх1 сара санна, шу цхьаьна, бертахь, вовшийн г1о деш хилахь, шух адам а кхаьрдар дац, амма шу вовшахдовлахь, наха шу а лорур дац. Барт цхьаъ болуш хилалалш. Барт ч1ог1а маь1на долуш х1ума ду шуна.
Карладак кхар	**Талламан диктант**	**«1алам»** 1алам. И дош доца делахь а, шен чулацам к1оргера болуш ду. Адамийн а, дийна-тийн а, хьаннийн а дахар 1аламах хаьдда хила йиш йолуш дац. Самукъане, хаза б1аьсте чекхъелира. Т1ееара беркате, йовха аьхке. Иза адамаш-на уггар каде мур бу. Акхарой а, олхазарш а синтем боцуш лелара. Цара шайн б1аьста дуьненчу евлла к1орнеш кхиайора, 1алашйора, уьш когайохуьйтура. Малх гучуболлушехь, дохк д1ададайра,

		баца т1ера тхин т1адамаш дакъаделира. Дерриг 1алам, малхана дела а къежаш, д1ах1оьттира. 1аламо шен къайленех пайдаоьцуьйтур бу массо а садолчу х1умане. (80дош.Хь. Хасаев.) **Грамматически т1едахкарш.** 1.*Кху дешнашна ялае синонимаш*: 1-ра вариант хаза (исбаьхьа), каде (т1ахъаьлла). 2-г1а вариант самукъане (забаре), беркате (хайр, ни1мат, токхо). 2. *Морфологически таллам бе.* 1-ра вариант-*1алам, б1аьсте, адам*,2-г1а вариант-*дош, аьхке, малх.* 3. *Дешнийн х1оттам билгалбаккха.* 1-ра вариант 2-г1а вариант *чекхъелира, малхана дакъаделира, т1адамаш*
5-чу классехь 1амийнарг карладак-кхар	**Шеран талламан диктант**	**«Б1аьстенан суьйре.»** Хьый хьуна, доттаг1а, нохчийн лаьмнашкахь б1аьстенан суьйре мел хаза хуьлу? Гобаьккхина, б1аьрг мел кхочу а, гуш хуьлу, говзачу куьйгаша лерина басар хьаькхча санна, лилула-сийна басеш. Царна т1ехь техкачу стеша а, коканийн коьллаша а, хьаьрса-хьечаша а хьалххехь заза доккхий, мел генара юьрта кхачайо цхьа ша-тайпа тамашийна хаза хьожа. Лаьмнашна т1ехьа бала карах ца долуш, тийсалуш, сецалуш, буха г1ертачу малхо шен дашо з1аьнарш басешца д1аяржайой, исбаьхьа суьрташ х1иттош лепо доладо басешна куз хилла 1оxку и хаза зезагаш. 1аламан х1оттамах даккхийдеш, царна т1ехула дайн хьийзаш хуьлу басна тайп-тайпана долу полларчий, дахарна саьхьара долу накхаран мозий, з1уганашший. Секха-1одаца кхоьссина пха санна, мозашний, чуьркашний чухеxкалуш, шок етташ, хьийзаш хуьлу т1ам 1аьржа ч1ег1ардигаш. (107 дош)

6 класс
Нохчийн мотт

Карладак кхар	**Талламан диктант**	**« Нана-Даймохк»** Бийцина ца валлал, хаза, беркате мохк бу вайн. Тайп-тайпана дитташ долу хьаннаш ю, шера аренаш, лекха лаьмнаш. Чухьаьжча, юьхь-сибат а гуш, бухдуьйлу сирла шовданаш. Исбаьхьа чухчареш ю дешица, детица кхелина. Дитта т1е олхазар хуу. Цо вайга дагара дуьйцу, шен зевне аз вайн дегнех а хьерчош. Т1аккха ойла кхоллало: «Ма хаза а, ма зевне а бу-кх хьо, Нана-Даймохк,»-олий. Иштта вайн мохк хаза, токхе хиларна деха вайца и тайп-тайпана олхазарш. Бес-бесара бецаш ю, шеца олхазаршна дез-деза х1у а долуш. Стоьмаш бу: кхораш, комарш, стеш, хьармакаш (шиповник)… . Уьш олхазарийн даарш ду. Адамаша олхазарийн 1уналла дан деза. 1ай арахь яах1ума а латтош, дитташ т1е гуйш а (кормушка) ухкуш… (113дош. С.-М. Гелагаев. «Олхазарийн дуьне-сан дуьне.») **Грамматически т1едиллар.** 1. **Исбаьхьа** бохучу дашна синоним ялае. 2. Легаде **«стоьмаш»** боху дош.
Билгал-дош	**Сочинени**	**«Ларде вай 1алам?»**
Билгал-дош морфологически къастор	**Талламан диктант**	**«Гуьйре»** Г1а доьжначу варшахь г1а дожаза лаьтта нежнаш, генара хьаьжча, элан литтанех тарлора. Ялтех юьззина лаьттина аренаш яссаеллера. Йовхо ца лора х1иллане лепачу малхо. Ирча, сингаттаме дара аренашкахь. Юьртахь дацара, х1ара ду аьлла, ойла т1ейоьрзур йолуш х1ума. Хуьлуш дерг хьаьжк1аш тило цхьаццаммо белхи бар дара. 1аьнна кечлуш, д1атуьйш долчу дахарна юкъа цо дахьарг а бен-берса х1ума дацара. Керташкахь д1ах1иттийнчу г1одмийн такхораша нилха ц1енош долу к1отар юкъйора. Такхораш дина д1ах1иттийнера Элберда шен г1одмаш а. Такхорашна юккъехь а, т1ехь а, мотт хьаькхча санна, ц1ена яра. Цхьаннахьа охьайоьжна луьйдиг яцара гуш. Гуьйранна ирча хуьлу яраш. Уьш бухъяьхначуьра оьрнаш Элберда д1ашардинехь а, леррина болх бар гойтуш, Х1етахь-м х1ара берриге а г1амаран бара. Ког баьккхича, мачаш къайлайовлура а багош, чуьра когаш а багош…

		Грамматически т1едахкарш. 1. *Буха сиз хьакха билгалдешнашна а, терахьдешнашна а.* 2. *Морфологически таллам бе.* 1-ра вариант. 2-г1а вариант. *Ткъе ворх1* *керла (ло)* 3-г1а вариант. *ворх1-барх1 (шо)*
Терахь-дош	**Изложе-ни**	**«Дуьххьарлера хьехархо»** Тхешан куьпарчу берашца школе йигира со а. Мел хаза хетара суна! Моьттура, дерриг дуьне оцу сайн жимачу т1оьрмиг чохь ду, цу чуьрчу абато со цхьана тамашеначу ирсе кхачор ю. Лулахойн бераша хьехархочуьнга д1аелира со. Тхан йишин Элитин хенара йо1 яра иза. Х1етахь дуьйна дуккха а шераш д1адевлла. Амма суна цкъа а диц ц ало и де, сайн дуьххьарлерачу хьехархочун сурт а. Х1инца а гуш санна хета цуьнан эсала, екхна, к1айн горга юьхь, къинхетаме б1аьргаш, букъ буьззина ловзу стомма 1аьржа ши ч1аба, д1аса т1емаш тесна, даьржина 1аьржа ц1оцкъамаш, к1еда аз. Суна а, тхуна массарна а Белител дагна хьоме адам дацара. Цо т1еюьйхина муьлхха коч, тиллина йовлакх, лергех оьхкина ч1агарш, когара мачаш – уьш механа мел йорах хиллехь а, тхуна исбаьхьа исбаьхьа хетара. Тхо дерриш а цунах тардала г1ертара. Тхуна юккъехь тасаделла доттаг1алла милла а хьоьгур волуш, довха, безаме дара. Массанхьа а тхоьца яра Белита. Х1инца а ойла йо ас: цо ешаза книга, цунна ца хууш х1ума хила а хиллий техьа? Муьлхха хаттар шега даларх, эсала ела а къежий, нийса жоп лора цо. Дуьйцура муьлххачу а книгах лоций. Ткъа туьйранаш! Цкъа а к1ордор дацара цаьрга ладог1. (160 дош) А.Айдамиров
Терахь-дош	**Талламан диктант**	**«Ши к1ант тилар»** Деъна са хилира. Гобаьккхина хьун яра лаьтташ. Цхьана а меттехь некъан лар яцара гуш. Ши к1ант ц1ехьа верза лууш вара. Амма муьлхачу аг1ор ваха веза ца хууш, тиллера и шиъ. Мацвелла кийра 1ийжара. Делкъхан хиллера. Бажа лелла некъаш карийча жимма сапарг1ат даьллера шина к1ентан. Ламанан дежийлашкахь гуш дара жа а, бежнаш а. Дукха гена валале, бетта мохь хезира шина к1антана.

		Ц1ера т1аьхьа даьлла орца, сахиллалц маьхьарий, детташ, 1аннаш цоьстуш леллера. Лечий, 1алхий царна карор вара, и шиъ цхьаьна аг1ор д1аихна гена ваьлла ца хиллехь. Шаьш 1ачу к1отарара вуьрх1итта-берх1итта километр хиллал д1аихна хиллера и шиъ. (Х-А. Берсанов) Т1едиллар: 1. Терахьдешнаш билгалдаха. 2.Кхоалг1ачу предложенина синтакс. къастам бе
Ц1ермет-дош	**Сочинени**	**«Хьоме Даймохк»**
Ц1ермет-дош	**Талламан диктант**	**« Олхазарийн дуьне.»** Берахь дуьйна хилла со олхазарш дезаш. Х1инца воккха мел хили а, ч1аг1луш схьабог1у сан цаьрга болу безам. Царех вуно ч1ог1а самукъадолу а сан. Дала ма-кхоллара, ц1ена, исбаьхьа ду олхазарийн дуьне. И дуьне девза-черан синош даима а сирла, ц1ена хир ду , Дала азаллехь кхоьллина ма-хиллар. Сан дов хилла олхазарийн бенаш дохош болчаьрца, уьш лазош, заь1апдеш болчаьрца. Уьш адамех теша, ткъа цхьадолу адамаш къиза хуьлу цаьрца, къинхетам бохург х1ун ду а ца хууш. Делах ца кхоьру хир бу-кх уьш. Олхазарша, пайда бар бен, зен ца до.Уьш ца хилча сагалматаш дебар яра. Ораматийн дуьне г1ийла хир дара я хиллане а хир а дацара. Олхазарш вайх тешна ду,-вай царех тешна ду. Дуьненахь Дала мел кхоьллина х1ума вовшашца йоьзна ю. (116дош. С.-М. Гелагаев. «Олхазарийн дуьне-сан дуьне.») **Грамматически т1едиллар.** *К1ел сиз хьакха ц1ерметдешнашна.* *Билгалдаха церан тайпанаш*
Хандош	**Изложе-ни**	**«Гуьйренан юьхь»** Т1е к1урз биллинчу тхевнах терачу стиглара бутт, иккхинчу кехат латийна, шиша т1ехь долу чиркх, мехкдаьтта кхачийча санна, д1абайра : ткъа седарчий-м тоххарехь гучуьра д1адевллера. Буьйса т1етт1а 1аржлуш лаьттара : мохо схьалоьхку мархаш, лаьтта т1е буьззина бода х1оттош, 1аь1аш яра. Из яра нохчийн ярташкарчу ц1еноош чохь, товхашна хьалха а хевшина, 1аьржа б1аьргаш долчу бараша, г1ийлачу ц1ергахь херца а хоьрцуш, хьажк1аш йотту зама. Теркаца г1ум г1аттош, хьекха болабелира цхьа ирча мох. Ткъес деттаран лепарехь гуш хуьлура лаьхьанах терачу,

		г1ашший, генашший д1аидочу, цу Теркан асанан масаллий, аьрхаллий, лаьтта т1ехула акхтаргашший, дог1ано етта тулг1енашший. Дохк санна юькъачуй, оцу буса инзаре акхачуй хьуьнхахь, дезачу а, дег1е зуз доуьйтучу а озанца, шен к1езех хаьдча санна, уг1уш борз а хезара лахахьуо хин йистехь. Цуьнан уг1ар, дог1анца дера хьоькхучу мохан уг1арх д1а а оьй, цхьаъ хуьлий д1адахлора цкъа, юха а къаьстара, д1аоьра т1аккха а. Оцу лерг г1елдчу, дог те1очу г1аранна юккъехула наг-наггахь, халла, къорра схьахедара .Теркал дехьарчу нохчийн юьртахь ж1аьлеш летар. Буьйса йоьхна еанера. **План.** «Бутт 1аржлуш лаьттара». «Иза яра гуьйре юлу зама». «Уг1уш юьртахь ж1аьлеш летара». «Нохчийн юьртахь ж1аьлеш летара».
Хандош	**Изложе-ни**	**«Мухтар»** 1уьйранна школе воьдуш вара Мухтар. Маржанг1еран кет1а нислушшехь, берийн мохь хезира цунна. Саца а сецна, ладуьйг1ира Мухтара бакъонца тийшира иза кхераделлачу берийн аьзнаш хиларх. Кхин хьем ца беш, ведда ц1ийнан не1аре вахана, и схьаелла г1оьртира Мухтар, амма схьа ца еллаелира, чухула дог1а тоьхна хиллера цунна. Т1аккха ведда коре а вахна, корах чухьаьжира к1ант чохь буькъа к1ур, бара. Хиира Мухтарна чохь ц1е яьллий. Г1уллакх мало ян а, я т1аьхьататта йиш, йолуш дацара. «Же, Мухтар, сих 1алела! Г1о де берашна, к1елхьара даха уьш» – бохура цо ша шега. Буй тоьхна, ангали а дохийна, коран ши дакъа схьа а диллина, маьнги к1елахь мохь оьхуш 1ен йо1 араяькккхира цо. Ц1ийнан цхьана сонехь, бертал а воьжна, г1ийла узарш деш 1уьллу жима к1ант а ара ваьккхира. Юха, ведда ураме а ваьлла, шен доггаха мохь бетта велира: «Орца дала! Ц1е яьлла, ц1а догуш лаьтта», – бохуш. Цуьнан мохь хезна лулахой а, урамехь нисбелла нах а схьахьаьлхира. Цара догучуьра ц1енош а, дукхах йолу чуьра х1умнаш а к1елхьараехира.
Карладак кхар	**Талламан диктант**	**«Кегий йийсарш»** Г1опал ара ца ваьлчхьана маьрша витинера к1ант. Уьйт1ара д1ахьаьжча гира цунна йовхонан тов хьийзочу мархана юккъехула долу лаьмнаш. Цигахь ша вина юрт хилар дагара ца долура. Г1опара вада салаьттара.

		Г1опана гонаха бина лекха пен бара. Хаш маь1-маь11ехь лаьттара. Делахь а дог ца дуьллура к1анта. Аьтто лехарх карош бац. Хьуна дагахь а доцуш нисло иза. Иштта цкъа аьтто белира 1алин а. Ха деш волу салти цхьа г1уллакх хилла юьстахвелира. Сиха д1асахьаьжира к1ант. Пен телхина, ког билла киртигаш йолу меттиг гира цун-на. Дукха маса цунна т1е а хьаьдда, дехьаикккхира иза. Дехьа хехь лаьттачу салтичунна гира ведда воьду к1ант. Цо орца а даьккхина, ши-кхо дошло т1аьхьахецавелира. К1ант г1опа юхавалийра. (106 дош. 1.Гайсултанов. «Кегий йийсарш») **Грамматически т1едахкарш.** *1. Хандешнашна буха сиз хьакха.* *2. Морфологически талламаш бе.* 1-ра вариант 2-г1а вариант *к1ант* *ши-кхо (дошло)* 3-г1а вариант *иза* 3. *Хандешнаш хенашца хийца:витинера, даьккхина.*
Карладак кхар	**Шеран талламан диктант**	**« Юьртахь суьйре»** Луьстачу хьаннаша хазбинчу ломан к1ожехь 1уьллура Мусин-К1отар.1аламан хазалло кхелинчу оцу жимачу юьрта юккъехула чекхдолура лекхачу лаьмнашкара охьадог1у г1овг1ане шовда. Инзаре хаза хуьлура кхузахь суьйре. Шовданаш декар,олхазарийн эшарш,дежийлашкара ц1ехьа дирзинчу уьстаг1ашний , гезаршний дуьхьал уьдучу 1ахарийн буьхьгийн 1ехар, ловзуш лелачу кегийчу берийн аьзнаш.Уьш дерриге а вовшвех оьй, синкъераме г1ар кхоллалора.Иза лаьмнаша д1аузий,стамйой,1аннашкахула чекхйоккхура. Гонахарчу ярташкарчу кегийчу нахана а хазахетара Мусин-К1отар.Цуьнан коьртачу бахьанех цхьаъ цхьаъ дара куц а,г1иллакх а оьздангалла а цхьанадог1уш болу мехкарий кхузахь дукха хилар. (80дош) **Т1едиллар.** *1.Хьалхара кхо предложени синтаксически къстае*